

Rima Hacı qızı Quliyeva  
ADPU Şamaxı filialı  
E-mail: edebiyatd@bk.ru

## Xülasə

Mirzə Fətəli Axundzadə təkcə yazıçı, dramaturq deyil, həm də böyük filosof, görkəmli maarifçi kimi tədqiq edilmişdir. O maarifçilik sahəsində əsl vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirmiş, xalqın rifahı naminə yorulmadan mübarizə aparmışdır. Xalqımızın vətənpərvər oğlunun maarif və mədəniyyət sahəsindəki gözəl fikirləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Mirzə Fətəli Axundov xalqını, vətəninə sevin, onun tərəqqisini, azadlığını arzu edən vətənpərvər bir şəxsiyyət idi. Axundov öz dövrünü, onun daxili və xarici siyasətini, feodal-patriarxal qaydalarını, cəhalət və nadanlıq, islam dinini və tərəqqiyə maneçilik törədən bütün qaydaları ifşa etməklə kifayətlənməmiş, ədalətli quruluş haqqında bir çox dəyərli fikirlər söyləmiş, xalqı azadlıq, tərəqqi və sosial ədalət uğrunda mübarizəyə çağırmışdır.

**Açar sözlər:** Böyük yazıçı, inqilabçı demokrat, xalqın mənafeyi, maarifçilik ideyaları, dram yaradıcılığı.

## Summary

Mirza Fatali Akhundzade was studied not only as a writer and dramatist, but also as a great philosopher and outstanding educator. He demonstrated a real citizen position in the field of education and tirelessly fought for the welfare of the people. The wonderful ideas of the patriotic son of our people in the field of education and culture have not lost their relevance even today. Mirza Fatali Akhundov was a patriotic person who loved his people, his country, and wished for its progress and freedom. Akhundov was not satisfied with exposing his era, its domestic and foreign policy, feudal-patriarchal rules, ignorance and ignorance, Islamic religion and all the rules that hinder progress, he expressed many valuable ideas about the fair structure and called the people to fight for freedom, progress and social justice.

**Key words:** Great writer, revolutionary democrat, public interest, enlightenment ideas, drama creation.

Böyük yazıçı, Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, inqilabçı demokrat və maarifçi Mirzə Fətəli Axundovun əsl humazimlə doğrulmuş "Mən bəşər dostu bir insanam..." - bu müdrik sözləri onun bütün parlaq, çoxcəhətli, tamamilə xalqın xidmətinə verilmiş həyatının şüarı olmuşdur. Böyük idealların azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq ideallarının təntənəsi naminə yaşayıb-yaratmış söz ustasının arzuları bu gün də həyatımızda öz təcəssümünü tapmışdır. Böyük yazıçının, mütəfəkkirin, humanistin nəsibi uğurlu olmuşdur. Onun ölməz əsərləri zamanın sınaqlarından çıxmış, adı xalqımızın hər bir nümayəndəsi üçün əziz olmuş, milyonlar tərəfindən məhəbbət və hörmətlə çəkilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi və ictimai fəaliyyəti 40 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Onun istər ədəbi, istərsə də ictimai fəaliyyəti olduqca zəngin və rəngarəngdir. Dünya ictimaiyyəti Axundovu həm görkəmli nasir, dramaturq, filosof, tənqidçi, şair, tərcüməçi, tarixçi, həm də alovlu vətənpərvər, inqilabçı demokrat, maarifpərvər siyasi xadim kimi tanıyır.

Axundovun Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının inkişafı və təbliği, doğma xalqının iqtisadi, mədəni intibahı, azad və xoşbəxt həyatı uğrunda apardığı mübarizəsi təxminən 30 illik bir dövrü əhatə etmişdir. Avropa və rus maarifçiləri kimi onun da maarifçilik fəaliyyəti universal, çoxcəhətli səciyyə daşmışdır. O, şair, dramaturq, nasir, tənqidçi, filosof, sosioloq kimi yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmiş və

bütün bu sahələrdə qiymətli irs qoyub getmişdir. O, maarifçilik ideyalarına əsasən sağlam aqlın qələbəsinə dərin inam bəsləmiş, doğma xalqının, eləcə də Şərq xalqlarının iqtisadi və mədəni tərəqqisi, işıqlı gələcəyi uğrunda mübarizəni fəal, intensiv, ardıcıl və böyük inamla davam etdirmişdir. O həm də bir maarifçi kimi maraqlı, ibrətamiz bir inkişaf yolu keçmişdir və ömrünün sonunda ümumdünya maarifçiliyinin ən radikal, ən mübariz nümayəndələri səviyyəsinə yüksəlmişdir. İndi bütün planetdə imperalizmə, irqçiliyə və sionizmə qarşı şiddətli mübarizə getdiyi vaxtlarda da, onlar bizə doğma deyildirmi? Bu gün biz uca səslə belə deyə bilmərik mi, Azərbaycanın ölməz oğlu Mirzə Fətəli Axundov necə də uzaqgörən olmuşdur. Vətənin ən yaxşı övladları, onu qəhrəmanları, xalqın qəlbində əbədi yaşayırlar.

Maarifçilik ideyaları ilk dəfə Axundovun dram yaradıcılığında ifadə olunmuşdur. XIX əsrin 50-ci illərində yazdığı altı komediyasında o, Azərbaycan xalqının XIX əsrin I yarısı həyatının geniş, rəngarəng, realist təsvirini vermiş, maarifçilik ideologiyası mövqeyində bu dövr Azərbaycan feodal-patriarxal cəmiyyətinin nöqsanlarını tənqid etmiş, yeni ideyalar, yeni fikirlər irəli sürmüşdür. Nadanlığın, geriliyin, fanatizmin, feodal-patriarxal həyat tərzı və əxlaqının tənqidi, maarifin, ictimai faydalı zəhmətin, Avropa dünyəvi elmləri və mədəniyyətinin nəaliyyətlərinin təbliği Axundov komediyalarının əsas ideya məzmununu təşkil edir. Öz komediyalarını yazdığı illərdə Mirzə Fətəli belə güman etmişdi ki, əgər bütün xalq- həm hakim imtiyazlı təbəqələr, həm də zəhmətkeş xalq kütlələri maarifçilik ideyaları ilə Qərbi Avropa xalqlarının həyat tərzı və mədəniyyətinin mütərəqqi ənənələri ilə tanış olsalar, sağlam ağıla uyğun həyat sürsələr, onda feodal-patriarxal Azərbaycan cəmiyyətinin sosialist qəbahətləri dinc yolla, təcridcən aradan götürülər. Ölkə iqtisadi, mədəni tərəqqi yoluna ayaq basar. Bütün xalq azad, firavan və xoşbəxt həyat sürər. Deməli, Axundov 50-ci illərin əvvəllərində ardıcıl olaraq maarifçilik mövqeyində durmuş, feodal cəmiyyətinin ictimai ziddiyyətlərinin dinc yolla həll olunacağına inam bəsləmişdir. 1857-ci ildə yazdığı “Aldanmış Kəvakib” povestində Axundov bir maarifçi kimi irəliyə doğru mühüm bir addım atmışdır. Əvvələn o burada artıq feodal cəmiyyətinin ayrı-ayrı qəbahətlərini deyil, bilavasitə feodal istibdadının üsul-idarəsini və ali feodal hakimlərini, mühavizəkar ruhaniləri, sixolastik elm nümayəndələrini tənqid etmişdi. Ədib əsərində eyni zamanda öz mütərəqqi görüşlərini ifadə edərək, maarifçi hakim obrazını yaratmışdı. Maarifçilərin “dünyanı ağıl, sağlam düşüncə idarə edir” konsepsiyasına əsaslanan Axundov “Aldanmış Kəvakib” povestində köhnə dünyanın bütün sosial və ictimai qəbahətlərinin adı maarifçi, hümanist hökmdar tərəfindən yuxarıda islahat keçirmək yolu ilə həll olunacağı ideyasını irəli sürmüş, aqlın, maarifin, sağlam düşüncənin qələbəsinə dərin inam ifadə etmişdir. 60-cı illərdə Mirzə Fətəli Axundovun maarifçilik fəaliyyəti yeni vüsət kəsb edir, yeni fikirlər, ideyalarla zənginləşir və yüksək bir mərhələyə qalxır. Məhz bu illərdə yazdığı məşhur “Kəməlləddövlə məktubları” fəlsəfi traktatında və başqa fəlsəfi, ictimai, siyasi və tənqidi əsərlərində o yalnız Azərbaycanda deyil, ümumən bütün Şərqdə maarifçi, fəlsəfi, ictimai, siyasi və ədəbi tənqidi fikrin əsaslarını qoyub və özünün radikal tam bir maarifçi ideoloq mütəfəkkir kimi nümayiş etdirir. Xüsusi olaraq qeyd edirik ki, Axundovun “Kəməlləddövlə məktubları” siyasi-fəlsəfi traktatı yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda bütün müsəlman, Şərq ölkələrində maarifçi, ictimai, siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatının ən gözəl nadir nümunəsi kimi təqdir edilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundov islam dinini geriliyin, cəhələtin, nadanlığın başlıca səbəbi, tərəqqinin düşməni hesab etmişdir. Görkəmli mütəfəkkir elmi dinə qarşı qoyaraq yazırdı: “Bizim indiyə qədər haqqı nahaqdan və əyrini düzdən ayıra bilməməyimizin əsas səbəbi bundan ibarətdir ki, biz iki bir-birinə zidd olan məsələni qarışdırıb, bir məsələ hesab edirik. Halbuki bu iki məsələ tamamilə bir-birinin əksidir. Onlardan biri elm, digəri etiqaddır”. (Mirzə Fətəli Axundov “Kəməlləddövlə məktubları” Bakı. 1959, s.179).

Axundov elmin tərəqqidə roluna xüsusi qiymət verərək göstərir ki, insanlar dindən, cəhələtdən yalnız elmin vasitəsilə ilə xilas ola bilərlər. Ona görə o elm və maarifin xalq arasında yayılmasını tələb edirdi, çünki onun dediyi kimi elm və maarif insanların əxlaqını saflaşdırmaq, onların işini və rəftarını yaxşılaşdırmaq üçün başlıca vasitədir. Axundov insan azadlığının, sosial tərəqqinin səbəbini fikir azadlığında görürdü. O bu məsələni belə şərh edirdi: “Yoxluq pərdəsindən varlıq aləminə qədəm qoyan novi bəşərin fərdlərindən hər biri sağlam əqlin hökmü ilə tam azadlıq nemətindən istifadə etməlidir”. (Mirzə Fətəli Axundov əsərləri II cild, Bakı Azər nəşr, 1961. Səh 38). O qeyd edirdi ki, fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün olmaz. “Fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyyət zümr edəcəkdir”. (s.259).

O Avropa xalqlarının tərəqqisinin səbəbini fikrin dindən azad olmasında görürdü. Axundov

göstərirdi ki, Avropa xalqları məhz ona görə tərəqqiyə malik olmuşdur ki, onlar kilsənin itaətindən çıxıb, özləri üçün fikir azadlığını təmin etmişlər. (səh 259-260)

Böyük mütəfəkkir Şərq xalqlarının geridə qalmasının əsas səbəbini islam dinində görsə də, digər tərəfdən bu din ilə bərabər ərəblərin əlifbasının da xalqın irəliləməsi yolundakı başlıca maneələrdən biri hesab edirdi. Vaxtilə Şərq xalqlarının geridə qalmasının səbəbini, bu xalqların guya fitri qabiliyyətə malik olmamasında axtaran mürtəcə Avropa alimlərinə qarşı çıxaraq, Axundov yazırdı: “Deməliyəm ki, mənim xalqımın fitri istedadı ümumi Avropa xalqlarının fitri istedadından əskik deyil, bəlkə qat-qat artıqdır”.

Xalqını dərin məhəbbətlə sevən Mirzə Fətəli Axundov əlifbanı dəyişdirməklə yalnız xalqın savadlanmasını, mədəniləşməsini nəzərdə tutur, bu işdən heç bir şəxsi mənfəət və xeyir gözləməirdi. O yazırdı: “Mənim bu işdə məqsədim ümumi mənfəətdir. Bu cür işlərdən heç bir umacağım yoxdur. Mənim arzum odur ki, bütün müsəlman xalqları da, başqa xalqlar kimi savad əldə etmək və məişətlərini yaxşı qurmaq imkanına malik olsunlar”.

Axundov ümumi fəaliyyətində əlifbanı dəyişdirmək, yeni əlifba yaratmaq üçün mübarizə aparmışdır. Müəllif bu yolda xeyli iş görmüş, bir neçə əlifba layihəsi hazırlamışdır. Lakin əlifbanı dəyişdirməyə din nümayəndələri heç cür razılıq verməmişlər. Dramaturq ömrünün sonunda yazırdı: “Əfsus ki, nə İranda, nə Osmanlıda islam xalqının tərəqqisi xatirinə, islam əlifbasını dəyişməyə iqlam etmədilər ki, bu vasitə ilə ölkənin əhalisi qadın-kişili bir neçə ayın içərisində başdan-başa savadlı olsunlar. (Axundov əsərləri III cild).

Axundovun Cəfərqulu xan Nəvaya 1859-cu ildə yazdığı mənzum məktubun məzmunu bu cəhətdən maraqlıdır. Belə ki, müəllif şeirlərinin əvvəlində mollalardan şikayətlənir ki, onların heç biri imana gəlmir, əlifbanı dəyişməyə icazə vermirlər. Şairin mütərəqqi fikrinə “Bizlərdə nöqtəsiz olmaz, kitabəd”, - deyə cavab verirlər. Məlumdur ki, Axundov əlifba haqqında üç layihəsində ərəb əlifbasının nöqsanlarını da izah etmişdir. Bu mənzum məktubda da şair ərəb əlifbasının nöqsanlarına tutarlı nümunələr göstərir.

Biri söyləyir: “Nədir bu nuni-sağır?  
Lazım deyil bizə nə zəbər, nə zirr!  
Yazacağıq elə bikiri-Bəkir!  
Sən ha çığır-bağır, elə mələmət!

Şeirin sonunda şair əlifba sarıdan rahat olmaq üçün, xanla görüşmək arzusunda olduğunu bildirir.

Böyük vətənpərvər Axundov xalqının maariflənməsi və tərəqqisi yolunda böyük əngəllərdən biri olan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə icazə verməyən və onu kafir hesab edən Türkiyə və İranın mürtəcə dövlət başçıları ilə ömrünü sonuna kimi şiddətli qələm mübarizəsi aparmışdır. Mirzə Fətəli əlifbanın dəyişdirilməsi işində onunla birlikdə mübarizə aparan dostu Mirzə Melkum xana yazırdı: “Mən o həriflərdən deyiləm ki, düşmən qarşısında diz çöküb, onların əmrinə tabe olam. Nə qədər ki, sağam İstanbul nazirlərinə qarşı qələmimlə vuruşacağam. Mən və mənim yavərim olan siz öldükdən sonra bizim müasirlərimizin nə dərəcədə şüursuz olduğunu görən gələcək nəsil minlərcə dəfə halımıza heyifslənəcək, bizim fikirlərimizi həyata keçirəcək və qəbrimizin üstündə heykəllər qoyacaqlar”.

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycanın və ümumən Qafqazın elmi-mədəni həyatında müəyyən müsbət rol oynamışdır. 1851-ci ilin martında o, Rusiya İmperatoru Coğrafiya cəmiyyətinin Tiflis şöbəsinin həqiqi üzvü seçilmiş və cəmiyyətin işində, onun bu cəmiyyətdəki elmi tədbir və müzakirələrində fəal iştirak etmişdir. Təəssüf ki, onun bu cəmiyyətdəki fəaliyyəti bu vaxta qədər tədqiq olunmayıb. 1864-cü ildə Qafqaz canişinliyinin nəzdində Qafqaz xalqlarının tarixinə, onların həyat tərzinə, məişətinə, mədəniyyət və ədəbiyyat abidələrinə dair məlumat toplamaq və nəşr etdirmək məqsədilə Tiflisdə xüsusi Arxeoqrafik komitə yaradılmışdı. Komitənin sədri A.Berje, əsas üzvləri isə görkəmli gürcü tarixçisi və publisisti N.Berdzonov və M.F.Axundov təyin olunmuşdular. Mirzə Fətəli Axundov həmin ildən ta ölümünə qədər bu komitədə müntəzəm fəaliyyət göstərmişdir. O Qafqazın tarixinə dair fars, ərəb və türk dillərində mövcud olan materialları, sənədləri, məlumatları toplamış və onları rus dilinə tərcümə etmişdir. O, həmçinin Azərbaycan şəhər və kəndləri, qalaları, məişəti, adət-ənənələri, ev, təsərrüfat əşyaları barədə məlumatlar hazırlamış, Azərbaycan ədəbiyyatı və folklor nümunələrini toplamış, bütün bu materialları rus dilinə tərcümə etmişdir. Onun topladığı bu zəngin və qiymətli materiallar Arxeologiya komitəsinin

nəşr etdirdiyi “Aktı kavkaskoy arxeoloqiçeskoy komisii” adlı məcmuədə çap olunmuşdur. Mirzə Fətəlinin sağlığında “Aktların...” yeddi cildi nəşr edilib. 1870-ci ildə isə Axundov Qafqaz hərbi dairəsinin hərbi topoqrafiya şöbəsinin üzvü seçilmiş və bu şöbənin işində də fəal iştirak etmişdir.

Axundov görkəmli Azərbaycan maarifçisi Həsən bəy Zərdəbiyə “Əkinçi” adlı Azərbaycan qəzetinin təşkili və nəşri sahəsində böyük dəstək göstərmiş, qəzetlə fəal əməkdaşlıq etmiş və “Əkinçinin” redaktorunun böyük səyi, əzmi, şücaəti və qəzetin ilk nümunələri barədə “Kafqaz” qəzetində üç maraqlı rəy dərc etdirmişdir. Məşhur Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təşkilində də Mirzə Fətəli mühüm rol oynayıb.

Mirzə Fətəli Axundov yazırdı: “Xalqın mənafeyi ölkə və vətənimizin azadlığı, onu tələb edir ki, xalqla dövlət arasında birlik və mehribanlıq yaratsın. Bu gün Azərbaycan xalqı öz iqtisadiyyatının, mədəni həyatının inkişafında misilsiz yüksəkliklərə qalxmışdır. Bu birlik və mehribanlığı biz daim hiss edirik. Xoşbəxtik ki, bizim Mirzə Fətəli Axundov kimi böyük oğullarımızın arzu və istəyi illərdən, əsrlərdən sonra həyata keçmişdir. Axundov ideyalarının misilsiz əhəmiyyətini zaman sübut etmişdir.

Zaqafqaziyanın “Molyer”i olan Mirzə Fətəli Axundovun adı təkcə doğma Azərbaycanda deyil, müsəlman şərqinin hüdudlarından uzaqlarda da çox yayılmışdır. Görkəmli Fransa dramaturqu ilə müqaisə edilə bilməsi təsadüfə deyildir. Molyer kimi Axundov da, öz ölkəsində milli ədəbiyyatı inqilablaşdırmışdır. Böyük yazıçı filosofun inqilabi fikirləri bu gün də müxtəlif ölkələrin, qitələrin milyon-milyon adamını azadlığa, tərəqqiyə səsləyir.

Mirzə Fətəli Axundov xalqını, vətəninə sevən, onun tərəqqisini, azadlığını arzu edən vətənpərvər bir şəxsiyyət idi. Bu böyük mütəfəkkir 1870-ci ildə məktublarından birində yazırdı: “Mən xalqı sevən, canımı bu yolda qurban verməyə hazır olan bir adamam. Mənim məqsədim İslam xalqlarını sarsıdan cəhələri ortadan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərvətini artırmaq üçün vətənimin abadlaşması üçün ədalətə rəvac verməkdir”. (Axundov əsərləri. III cild. Bakı: Azərnəşr 1955, s.128-129.)

Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, Axundov öz dövrünü, onun daxili və xarici siyasətini, feodal-patriarxal qaydalarını, cəhəlat və nadanlılığı, islam dinini və tərəqqiyə maneçilik törədən bütün qaydaları ifşa etməklə kifayətlənməmiş, ədalətli quruluş haqqında bir çox dəyərli fikirlər söyləmiş, xalqı azadlıq, tərəqqi və sosial ədalət uğrunda mübarizəyə çağırmışdır.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat:**

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. IV cild Bakı: Elm, 2011.
2. Axundov əsərləri. III cild. Bakı: Azərnəşr 1955, s.128-129.
3. Mirzə Fətəli Axundov “Kəmallədvə məktubları”. Bakı: 1959, s.179-259.
4. Mirzə Fətəli Axundov əsərləri. II cild, Bakı: Azərnəşr, 1961, s.38, 258, 259, 260.